
**MTA Law Working Papers
2021/12**

**Ordoliberalizmus versus szociális jogállam: Carl Schmitt és
Hermann Heller gazdaságfelfogása**

Pongrácz Alex

ISSN 2064-4515

http://jog.tk.mta.hu/mta_lwp

Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Kutatóhely

Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

Centre for Social Sciences – MTA Centre of Excellence

Eötvös Loránd Research Network

PONGRÁCZ ALEX

Ordoliberalizmus versus szociális jogállam: Carl Schmitt és Hermann Heller gazdaságfelfogása

„(...) a pusztá gazdasági elv nem alkalmas államépítésre sem. Az állam lényege szerint magasabb értékek reprezentánsa, nem pusztán a gazdaságiaké.”¹

A magyar államtudományi panteon egyik nagy alakja, Kautz Gyula úgy látta, hogy „az emberi vizsgálódás feladatai közt alig gondolható érdekesebb, mint tüzetes szemügyrevétele azon szellemi és s[z]ociális ügyfolyamnak, melynek közepette egyes népeknél vagy egész korszakokban (...) a politikai és anyagi érdekek felőli eszmék s nézetek keletkeznek, átalakulnak, s az állam- és társadalomra, az ipari és forgalmi életre befolyásukat gyakorolják”.² Nos, ez a megállapítás fokozottan megállja a helyét az ún. weimari köztársaság viszonyaira vonatkoztatva is. Az 1919 és 1933 közötti időszak németországi közege – amint az ismert – az államelméleti és államtani krónika egyik leggazdagabb fejezeteit munkálta ki. Az alábbiakban e széles medrű diskurzus-folyam egy kisebb mellékágát kívánjuk megvizsgálni, amennyiben Carl Schmitt, valamint Hermann Heller gazdaságpolitikával kapcsolatos nézeteinek rövid áttekintésére vállalkozunk.

Az ordoliberalizmus álláspontja: Carl Schmitt gazdasággal kapcsolatos meglátásai

Schmitt általam vizsgált forrásmunkái közül első ízben az 1923-ban megjelent *Römischer Katholizismus und politische Form* lapjain bukkanhatunk gazdasági vonatkozással is bíró meglátásokra, mégpedig az ökonómiai gondolkodás kritikájával összefüggésben. A reprezentáció problémáját boncolgatva Schmitt oda konkludált, hogy annak tárgya egyértelműen csak valamely személy vagy valamilyen eszme lehet, alapja pedig „az eszmék mögött meghúzódó, közvetítést igénylő érték”.³ Schmitt a technikai és instrumentális-materialista jellemzőkkel bíró – Pethő Sándor által értéksemlegesnek nevezett –, s a pénzembereket, valamint a bolsevikokat egyaránt átható gazdasági látásmód világszerte tapasztalható terjedésének (egyfajta korszellemé válásának) számlájára írta, hogy az értékközpontú reprezentáció mindinkább felszámolódik, amiből egyenesen mindenféle rend összeomlása fog következni.⁴ Hozzá kell tennünk, hogy Schmitt e korai munkájában a Krisztust reprezentáló, a gazdasággal szemben a jog és a politikai fontosságát hangsúlyozó,

¹ - Rf. -: Katholicizmus és politikai forma. In *Pannonhalmi Szemle*, 1. évf., 3. szám (1926), 261.

² Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1868, 1.

³ Pethő Sándor: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé*. Doxa könyvek. MTA Filozófiai Intézete, Budapest, 1993, 130.

⁴ Uo.; Karácsony András: *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája*. Attraktor, Gödöllő – Máriabesnyő, 2016, 120-121.

egyúttal a termelés és a fogyasztás kategóriáin túllépő, s a célt, az eszmét kiemeltnek tartó⁵ egyház értékviszonyaira fókuszálva vetette papírra a gondolatait; az 1950-es évek alkonyán ugyanakkor már az erények helyébe lépő értékek zsarnokságáról értekezett.⁶ Az 1959-ben elhangzott előadásában is élénk kritika tárgyává tette viszont az érték feltartóztathatatlanná vált „ökonómizálódását és kommercializálódását”; a szekularizáció fejleményeként ugyanis az érték végletesen átítatódott a „gazdasággal”. Az ipari társadalmak nyomán egy „olyan valóság jött létre, amelyben minden érték, még a fennkölt gazdaságon kívüli értékek is, csak a gazdasági alaphoz (Boden) kapcsolódó felépítményként érvényesek, »amelyet az alap törvénye felől ragadnak meg. Superficies solo cedit. Ez nem marxizmus, hanem csak valóság, amelyhez a marxizmus sikerrel kapcsolódik.«⁷

Az 1928-ban megjelent *Verfassungslehre (Alkotmánytan)* című munkájában Schmitt a „szabadságelvű, modern jogállami alkotmány (lényegében a polgári jogrend) kontúrjainak megrajzolásakor kiemelte, hogy egy ilyen alkotmány tartalmazza a polgári szabadság legfőbb attribútumait: ekként a személyes szabadság mellett a magántulajdon elismerését, a szerződési szabadságot, a kereskedelem és az iparüzés szabadságát, és más garanciális jogokat is. „Az állam a társadalom szigorúan ellenőrzött szolgájaként jelenik meg, alá van vetve jogi normák zárt rendszerének.”⁸ Az alapjogok tipizálásakor kiemeli, hogy az individuális jogoktól (az elszigetelt egyedi ember jogaitól) élesen megkülönböztetendők az egyénnek az állam pozitív teljesítésére irányuló szociális jogai.⁹ Miközben Schmitt politikai és közjogi értelemben egyaránt konzekvens módon fogalmazott meg markáns kritikát a liberalizmussal szemben, a gazdasági liberalizmusra nem – vagy amint a későbbiekben látni fogjuk, nem feltétlenül – terjedt ki e bíráló. Schmitt a *Verfassungslehre*-ben ugyanakkor elismeri, hogy amennyiben „a gazdasági egyenlőtlenségek vagy a magánbirtoklás társadalmi hatalma zavarja vagy veszélyezteti a politikai egyenlőséget, politikailag szükségessé válhat, hogy az ilyen zavarokat vagy veszélyeztetéseket törvény vagy intézkedések útján felszámolják.”¹⁰ Olvasatom szerint

⁵ Karácsony: *i. m.* (2016), 121. Schmitt szavaival élve: „A katolicizmus politikai hatalma nem alapul sem ökonómiai, sem katonai hatalmi eszközökön. Az egyház, tőlük függetlenül, egész tisztaságában rendelkezik az autoritás ama pátozával.” Idézi: Karácsony: *i. m.* (2016), 121. Schmitt e munkájában kiemelte a részvénytársaság személytelen viszonyait, majd hangsúlyozta, hogy a katolikus egyház és a „kapitalista indusztrializmus” között mindaddig nem köthetethet szövetség, amíg a kapitalizmus nyíltan politikaivá – államszervezővé, ekként reprezentatív formává – nem válik. Plasztikus példán keresztül érzékeltetve: amíg a trón és az oltár szövetsége elvi alapon lehetséges, addig a trón és az iroda, valamint a trón és a gyár szövetsége nem az; amíg azonos formára nem jutnak, addig a gazdasági gondolkodás és az egyház ellentéte antagonisztikus lesz. Idézi: Geréby György: Carl Schmitt teológiája. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 274.

⁶ Ennek átfogó elemzésére nézve ld. Cs. Kiss Lajos: Az értékek logikája: zsarnokság vagy szabadság? In *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2016/36. szám.

⁷ Cs. Kiss: *i. m.* (2016), 5.

⁸ Idézi: Szilágyi Péter: A *Verfassungslehre*, mint különös és különleges államelmélet. In *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2017/10. szám, 35.

⁹ *Uo.*, 38-39.

¹⁰ Idézi: Szilágyi: *i. m.* (2017), 48.

Schmitt alkotmányelméleti tárgyú írásainak elemzésére nézve ld. még Farkas Ádám: Gondolatok a különleges jogrend természetéről és helyéről a modern államiságban. In Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szküllá és Kharübdisz között – Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 2020, 317-346.; Farkas Ádám: A jogállamon túl, a jogállam megmentéséért. Gondolatok a különleges jogrend természetéről, jelentőségéről és helyéről a modern jogállamban. In *Iustum Aequum Salutare*, 13. évf., 4. szám (2017), 17-29.; Kelemen Roland: A különleges jogrend, mint jogrendi fogalomjellemzői. In Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szküllá és Kharübdisz között – Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 2020, 185-203.; Kelemen

Schmitt eme kijelentéséből az következik, hogy felfogása szerint az állam részéről csakis akkor engedhető meg a gazdasági egyenlőtlenségeket mérsékelni kívánó beavatkozás a gazdaság rendjébe, ha ezáltal egyértelműen biztosítható a polgári berendezkedés védelme, s elkerülhető valamilyen nagyobb „zavar vagy veszélyeztetés” – például egy, a kapitalista tulajdoni viszonyok alapjait is érdemben befolyásoló proletárdiktatúra – réme.

Schmitt munkásságát tovább tanulmányozva *A politikai fogalma* című, klasszikussá vált írás gazdaságra vonatkozó megállapításai ragadhatják meg a figyelmünket. A „politikai” kritériumának meghatározásakor ugyanis Schmitt elhatárolja azt „az emberi gondolkodás és cselekvés” egyéb tárgyi területeiről, megállapítva, hogy „a gazdaságban a hasznos és káros, vagy példának okáért a rentábilis és nem-rentábilis” a megkülönböztetés alapja.¹¹ A „gazdasági” terület – más értelmezésben: alrendszer – jellemzőit tovább elemezve Schmitt kiemeli, hogy „a liberalizmus (...) a gazdaság számára tipikus (...) dilemmájában az ellenséget az üzleti oldal felől a versenytárs (...) fogalmában kísérelte meg feloldani.”¹² A liberalizmus interpretációjában tehát a gazdaság terepében eltűntek az ellenségek, vagyis sokkal inkább versenytársakká szelídültek. Schmitt a későbbiek folyamán bírálja a pluralizmus elméleteit, amelyek elvitatják az állam egységét azáltal, hogy szimpla „politikai egyesüléssé” degradálják az államot, ezzel kényszerítve mellérendelt szerepkörbe más, például gazdasági egyesülésekhez képest. Ezzel az állam tulajdonképpen arra lenne kárhóztatva, hogy más egyesülésekkel versengő entitássá váljék; s a liberálisok még azt is pártolnák, hogy a Schmitt által oly fontosnak tartott politikai egység a „gazdaságilag meghatározott társadalom pusztá kizsálgálójává” váljon.¹³ E fejlemény egyértelműen ellenkezik Schmitt ízlésével, s az általa preferált „erős állam, egészséges gazdaság” koncepciójával.

Az ipar képviselői előtt Düsseldorfban, 1932. november 23-án tartott előadásában Schmitt az „erős állam, egészséges gazdaság” koncepciójának specifikusan állami, ebből következően pedig a politikai szférát illető aspektusaira fókuszált. Schmitt előadása elején felidézte egy két esztendővel korábban rendezett, a „Merjünk cselekedni!” vezérgondolatát viselő konferencián elhangzottakat. Ekkor úgy fogalmazott, hogy „a szépen kidolgozott szervezeti reformtervek nem számítanak annyira, mint a valódi politikai erő, amely képes a probléma pontos azonosítására és valamilyen módon történő megoldására. A kormánynak ehhez mindenekelőtt minden törvényes eszközt fel kell használnia.”¹⁴ A Preußenschlag néven elhíresült események relatíve hosszú taglalását követően Schmitt ecseteli a weimari demokrácia szellemi zűrzavarát, melynek nyomán az összes felmerülő problémára a politika és az állam felszámolásának válaszával rukkoltak elő. „Eszerint minden felmerülő probléma esetén a technikai és gazdasági szakértőknek kell döntenük, állítólagosan tisztán tényszerű, tisztán technikai és tisztán gazdasági szempontok alapján. A neves szerzők és közgazdászok 1919 és 1924 között megszámlálhatatlan mennyiségű tanulmányban és esszében szajkózták

Roland: A legitimációs kivételes hatalom fogalmi rendszere. In Pongrácz Alex (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére*. Ut vocatio scientia. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021, 177-186.

¹¹ Schmitt, Carl: *A politikai fogalma* (Az 1932-es szöveg). In Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002, 19.

¹² Schmitt: *i. m.* (2002), 20.

¹³ Schmitt: *i. m.* (2002), 29.

¹⁴ Schmitt, Carl: *Starker Staat und gesunde Wirtschaft*. In Schmitt, Carl: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916–1969*. Duncker & Humblot, Berlin, 1995, 71.

nemzetek-szerte ugyanezt a rigmust.”¹⁵ Az említett periódust Schmitt szerint a „be nem avatkozási politika” radikális követelése határozták meg, aztán azonban 180 fokos fordulatot véve „az a felismerés kezdett teret hódítani, hogy végül is minden probléma politikai problémává képes válni. Németországban megtapasztaltuk a gazdasági, kulturális, vallási, valamint az emberi lét egyéb dimenzióinak a politizálódását, ami a 19. században még elképzelhetetlen lett volna. Miután éveken keresztül fáradoztak azon, hogy az államot gazdaságosabbá tegyék, most viszont olybá tűnik, hogy teljesen átpolitizálják a gazdaságot” – állapította meg.¹⁶ A totális állam ekkor kibontakozó változata Schmitt szerint „olyan államot jelent, amely az emberi létezés összes szférájára kiveti a csápjait, így már egyáltalán nem marad állammentes szféra, mert egyáltalán nem képes disztinkválni [e szférák között]. Ez az állam tisztán mennyiségi értelemben számít totálisnak, pusztán a terjedelem, és nem az intenzitás vagy a politikai erő értelmében. Ez jellemzi a német pártállamot, amelynek terjedelme rettenetes méreteket öltött, és minden lehetséges ügyre kiterjed. Nincsen már az életnek olyan területe, amely valamilyen módon ne kapcsolódna az államhoz. Még egy bowlingklub sem működhet, ha nem ápol jó kapcsolatokat az állammal, vagyis bizonyos pártokkal és pénzalapokkal. Ez a totalitás természetesen nem egyenlő az erő képességével vagy a tényleges hatalommal. A mai német állam a gyengeségéből és az ellenállás hiányából fakadóan képtelen arra, hogy ellenálljon a pártok és a szervezett érdekeltek támadásainak” – róttá fel.¹⁷ Előadása során természetesen e probléma megoldására is javaslatot tett; első körben az állami és a nem-állami szféra tiszta és világos megkülönböztetésére tett javaslatot. Emellett – a probléma gazdasági aspektusát vizsgálva – kiemelte, hogy „a modern állam kollektív képződményével szemben szükség van egy köztes tartomány beékelésére az állam és az egyének közé”, s ennek megfelelően három szféra elválasztására van szükség. (1) Az első az állam gazdasági szférája, a valódi állami privilégiumok [regálék] területe. „Bizonyos gazdasági jellegű tevékenységek és kereskedelmi jogosultságok ugyanis feltétlenül szükségesek az állam működéséhez, és bizonyos formában, például postai jogosultságként, mindig is léteztek. Ezek valódi állami vállalkozások, amelyeket egyértelműen állami monopóliumnak kell tekintenünk, és meg kell különböztetnünk a gazdaság többi részétől.” (2) A második a szabad, egyéni vállalkozáson alapuló szféra, vagyis a tiszta magánszféra terrénuma. (3) Ezek közé ékelődik be a harmadik, köztes szféra, amely nem-állami, mégis közszférának számít: „A gazdaság területén (...) szükségünk van a gazdasági önkormányzat [wirtschaftlichen Selbstverwaltung] fogalmának pontosítására. (...) Van olyan gazdasági szféra, amely a közérdek alá tartozik, és nem szabad megint ettől elkülönítve kezelni. Mégis, ez egy nem-állami terrénum, amelyet a gazdasági döntéshozók a valódi önkormányzattól elvárható, autonóm módon szervezhetnek és igazgathatnak. (...) Az állam gazdasági szereplőként különböző jelmezekben jelenik meg: közjogi és magánjogi értelemben, államként, kincstárként, szuverén méltóságként, korlátozott felelősségű társaságként és részvényesként. Az állam ilyen álruhákat ölt magára, és így rejt el magát, ami feltétlenül szükségessé teszi, hogy egyszerű, szilárd és félreérthetetlen jogi reformokra és módszerekre hivatkozva felszólítsuk, hogy nyíltan államként jelenjen meg, ha egyszer »az államról« van szó. Amennyiben gazdasági privilégiumokra van szüksége, azt nyíltan állami privilégiumként kell működtetnie, és fel kell hagynia a magánjogi formák tisztázatlan összekeveredésével. Ma már hivatkozhatunk a gazdasági önkormányzatra és az állami, valamint a nem-állami szféra

¹⁵ Schmitt: *i. m.* (1995), 73.

¹⁶ *Uo.*

¹⁷ Schmitt: *i. m.* (1995), 74-75.

közötti köztes szférára, amely számtalan kezdeményezés formájában létezik. (...) Gazdasági önkormányzatok nélkül – e köztes szféra értelmében – aligha képzelhető el egy valódi új rend.”¹⁸ Schmitt szerint az erős állam rendteremtő hatása képes legyőzni a különféle érdekek zűrzavarát és ellentétét, „akként rendezve őket, mint ahogy egy mágnes vonzza a vasreszeléket”.¹⁹ Schmitt az előadás zárásaként ismét megemlíti az észszerű megkülönböztetések fontosságát, különös tekintettel az állami közigazgatás, a valódi gazdasági önkormányzat és a szabadság egyéni tartományaira. „E megkülönböztetés mentén a német nép felülemelkedhetne a pártos megosztottságon és a partikularizmuson, megtalálva a politikai egységet és az erős államot” – vélekedett.²⁰

Hasonló érvelés jelenik meg a *Legalitás és legitimitás* lapjain, amikor a pluralista pártállamot kritizálva kifejti, hogy az nem az ereje és az erőssége, hanem éppenséggel a „gyengesége” miatt válik totálissá, beleszólva az élet minden egyes területébe annak érdekében, hogy minden érdekelt igényeit teljesíteni tudja. E munkájában is nevesíti a korábban már tárgyalt, állami beavatkozásmentes gazdaságot, s azt is megállapítja, hogy egy gyenge állam „válogatás nélkül keresi a legalitást, a legitimitációt és a szentesítést, és úgy szolgálja ki magát velük, ahogyan találja őket.”²¹

A fentebb taglalt gondolatai miatt Carl Schmittet időnként a neoliberalizmus egyik előfutárjaként szokták feltüntetni²² – vagy jobb esetben a Hermann Heller által rá aggatott jelzővel élve az ún. autoriter liberalizmus képviselőjeként. Az igaz ugyan, hogy Schmitt a szociális-jóléti állam bírálatakor időnként meglehetősen – mondhatni, veszélyesen – közel került a neoliberalizmusra jellemző érvelésmódhoz, mégsem gondolnám, hogy a nevét egy lapon kellene emlegetnünk a neoliberais gazdaságfelfogás képviselőivel. A magam részéről sokkal inkább a második világháború után a freiburgi iskola tanításaiból kisarjadó német ordoliberalizmus egyik előfutárjaként könyvelném el Schmittet – ellentétben például Drinóczi Tímeával,²³ s osztva Zachar Péter Krisztián gondolatát.²⁴ Az ordoliberalizmus képviselői ugyanis – dacára annak, hogy nem léptek ki a liberális eszmerendszer nyújtotta keretek közül – egyértelműen elhatárolódtak „a libertárius szabadelvűség vadhajtásait jelentő jelenségektől”,²⁵ s – miközben világosan elítélték a direkten etatista vagy szocialista megoldásokat – nem zárkóztak el a társadalmi érdekkiegyenlítés gondolata elől. Amint láttuk, e felfogás szellemében nyilatkozott Schmitt is a *Verfassungslehre* hasábjain, meglehet, számára ez csak a polgári berendezkedés és a kapitalista tulajdoni viszonyok egyértelmű veszélyeztetése esetén számított reális opciónak.

¹⁸ Schmitt: *i. m.* (1995), 79-81.

¹⁹ Schmitt: *i. m.* (1995), 83.

²⁰ Schmitt: *i. m.* (1995), 85.

²¹ Schmitt, Carl: *Legalitás és legitimitás*. Ford.: Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2006, 113-114.

²² Techet Péter: *Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor*. Attraktor, Máriabesnyő, 2013, 51.

²³ „Az ordoliberalisok által kívánt erős hatóság azonban nem egyenlő az erős állammal, amit Schmitt meghatározott, és amit később a nemzetiszocialisták megvalósították.” Drinóczi Tímea: *A gazdasági alkotmány. A gazdasági alkotmány elmélete és összetevői a Magyar Köztársaságban, különös tekintettel a gazdasági alapjogokra. Doktori értekezés*. PTE Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, Pécs, 2005, 14.

²⁴ „E hatások [ti. az ordoliberalisokat érő hatások] összekapcsolódtak Schmitt filozófijával és államelméletével. A pluralizmusban követett kiegyenlítési politika csak akkor lehet sikeres, ha a társadalmi csoportok alávetik magukat az állam szuverén tekintélyének.” Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern választásértelek Európában a két világháború között*. L'Harmattan, Budapest, 2014, 262.

²⁵ Zachar: *i. m.* (2014), 260.

Az 1932-es előadásban kifejtettekhez képest a nemzetiszocializmus rendszerének esztendei alatt gyökeres fordulatot vett Schmitt gazdaságpolitikával kapcsolatos felfogása. (Apró adalékként hozzátehetjük, hogy az ipar képviselői előtt tartott, fentebb elemzett előadáshoz képest néhány korábbi állásfoglalása is más tónusúnak tűnik. Egy 1929-es barcelonai előadásában Schmitt amellet érvelt, hogy mivel az állam a „valóságát és hatalmát az adott központi területéről veszi”, irányítania kell a gazdaságot, és nem tolerálhat két, egymásnak ellentmondó gazdasági rendszert a határain belül. Eszerint egy állam, amely a gazdasági-technikai korban lemond a gazdasági kapcsolatok helyes felismeréséről és kezeléséről, szükségszerűen nyilvánítja magát semlegesnek a társadalmi és politikai kérdésekben és döntésekben is, ekként pedig az uralkodás igényéről is lemond.²⁶ Majd Heinrich Brüning 1930. március 28-án elhangzott kancellári programadó beszédét követően egy publicisztikájában az állam gazdasági be nem avatkozásának tételét támadta, s a „gazdaság teljes politikai ellenőrzésének” kívánatossága mellett foglalt állást.²⁷) A nemzetiszocialista rezsim argumentációjában „az államra hárul a feladat, gondoskodni arról, hogy a gazdasági élet valójában egy egészséges nemzeti lét alapjául szolgáló közgazdaság legyen. Az állam a nemzetiszocialista közgazdaság irányítója és rendezője: ő határozza meg belsőleg a közgazdaság egységes célját, s ő alkotja meg külsőleg annak egységes rendjét.”²⁸ A nemzetiszocialista állam totalitása – érvelt ekkoriban Schmitt – „nem korlátozódik a nép szellemi áthatására, hanem átítatja a gazdasági életet is a maga szellemével, megköveteli, hogy a közgazdaság állami vezetésnek rendelje alá magát, s gazdaságpolitikai intézkedéseivel gondoskodik arról, hogy ez az állami irányítás tényleg állandóan érvényesüljön is.”²⁹

Gazdasági kérdések elvéte Schmitt második világháborút követő munkásságában is fellelhetők,³⁰ ezek részletezésétől azonban eltekintek, s rátérek Hermann Heller gazdaságfelfogásának kifejtésére.

A szociális jogállam-felfogás: Hermann Heller gazdasággal kapcsolatos meglátásai

A Helmut Quaritsch által a katolikus, nacionalista és etatista jelzők triászával jellemzett Schmitttel szemben Hermann Heller gyökeresen más pozíciót foglalt el. A zsidó polgári családba született Heller ugyan erősen nemzeti elkötelezettségű volt, azonban ez nála egy nagyfokú demokratikus meggyőződéssel – s világos szociáldemokrata preferenciákkal – is párosult, s a gondolkodását mindez – a saját megfogalmazása szerint – egyfajta „nemzeti-realista” köntösbe bújtatta. Hellert Schmitttel szemben pozicionálja az a tény is, hogy miközben számos marxista tézist utasított el, nyitott maradt az európai együttműködés – az Európai Egyesült Államok kialakításának – irányába, s fontosnak tartotta az ún. nemzetközi munkásszolidaritást is. Schmittől a lehető legtávolabb áll az a helleri kijelentés is, miszerint „a Föld megszervezése nélkül a gazdaság nemzeti szervezete sem lehetséges. A szociálpolitika tartósan csak nemzetközi lehet.”³¹ S míg Schmitt kapcsán azt láthattuk, hogy a politikai

²⁶ Idézi: Bentin, Lutz A.: Zur wirtschaftlichen Theorie des totalen Staates. In *Zeitschrift für Politik*, Vol. 19., No. 2. (1972), 122-123.

²⁷ Pethő: *i. m.* (1993), 226.

²⁸ Nagy Károly: *Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszerében*. Magyar Közigazgatástudományi Intézet, Budapest, 1941, 13.

²⁹ Nagy: *i. m.* (1941), 14.

³⁰ Például: *Nehmen/Teilen/Weiden: Ein Versuch, die Grundfragen jeder Sozial- und Wirtschaftsordnung vom Nomos her richtig zu stellen* (1953).

³¹ Szilágyi Péter: Párhuzamok és ellentétek. Adalékok Hermann Heller és Carl Schmitt viszonyához. In *Valóság*, 51. évf. (2010 ősz), 137-139.

liberalizmus elutasítása nem párosul automatikusan a gazdasági liberalizmus elleni fellépéssel, addig Heller egyértelműen a gazdasági liberalizmussal szemben foglalt állást, a politikait (a parlamentárisan és demokratikusan szervezett állami berendezkedést) pedig kifejezetten preferálta.³² Ez a demokrata beállítottság vezetett Hellernél az ún. szociális jogállam-koncepció kidolgozásához (s a Schmitttel olykor élénken folytatott polémiák lefolytatásához).

E koncepció részletes bemutatására vállalkozik Szilágyi Péter legújabb monográfiája.³³ A szociális jogállam fogalmát ugyan nem Heller vezette be az államelméleti diskurzusba – hanem Piloty-Schneider, méghozzá 1921-ben –, de elméleti igényességgel – Fichte és Lorenz von Stein nyomdokain haladva – mégis ő dolgozta azt ki.³⁴ A szociális jogállam-fogalom rendszeresítése nem pusztán az elefántcsonttoronyban való vegetálásnak tudható be, hanem kifejezetten a társadalmi és gazdasági átalakulásokra reflektáló tevékenységnek; a 19. század gyakorlatában ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaság és társadalom addig domináns, „gazdaságilag optimális és szociálisan kielégítő önvezérlésének liberális felfogása téves.” Ez a 19. század végén még csak egyfajta szociális jogalkotáshoz vezetett, a 20. századra azonban már „a modern ipari társadalom állama rendeltetésének és feladatainak újszerű felfogása” széles körben bevetté vált,³⁵ s nyilvánvalóan elméleti alátámasztást is igényelt.

Hellert nem igazságossági és morális motivációk vezérelték a koncepció kidolgozása során; úgy látta ugyanis, hogy a szociális jogállam kiépítése a demokrácia megőrzésének feltétele.³⁶ A modern jogállam eredeti értelme szerint a törvény uralmát jelentette, s a 18. század végétől azt tekintették eszményi jognak, „amit az uralkodó nyilvánosan kihirdetett, és amit – a nagy közigazgatási jogász, Otto Mayer szavaival – »hivatásszerű kiszámíthatóságok« alkalmaztak.” A törvényeknek uralkodniuk kellett mindenféle állami tevékenység felett, s csak a törvény felhatalmazása nyomán lehetett beavatkozni a polgárok szabadságába és tulajdonába.³⁷ Heller – összhangban a korábban írtakkal – úgy látta, hogy a 19. század folyamán – nem függetlenül a „proletariátus öntudatra ébredésétől”, és attól, hogy a munkásság a szociális demokrácia alakjában tette magáévá a polgári demokrácia követelését³⁸ – a demokrácia és a liberalizmus útjai elváltak,³⁹ s a 20. században a demokratikus jogállam eszméjét csak a szociális jogállam gondolata képes kielégíteni.⁴⁰

Heller tézise szerint a kiélezett osztályellentétek és a „republikánusok nélküli respublika” viszonyai között a demokrácia léte nagymértékben függ a társadalmi kiegyenlítettség biztosítottságától, valamint annak szintjétől. A cél Heller szerint – s ebben osztozott Schmitt véleményével – a proletárdiktatúra megelőzése; a társadalmi homogenitást megteremteni, s a

³² Szilágyi: *i. m.* (2010), 141.

³³ Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete*. Dialóg Campus, Budapest, 2020.

³⁴ Szilágyi: *i. m.* (2020), 144.

³⁵ Mössle, Wilhelm: A liberális államtól a szociális jogállamig. Ford.: Ádám Antal. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Tempus, Budapest, 1995, 169.

³⁶ Szilágyi: *i. m.* (2020), 144.

³⁷ Heller, Hermann: Jogállam vagy diktatúra? Ford.: Szilágyi Péter. In Takács: *i. m.* (1995), 63.

³⁸ Heller: *i. m.* (1995), 64.

³⁹ Heller, Hermann: A törvény fogalma a birodalmi alkotmányban. Ford.: Gyarmati Franciska Kata. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 229.

⁴⁰ Szilágyi: *i. m.* (2020), 149.

demokráciát megőrizni pedig felfogása szerint csak a szociális jogállam lehet képes⁴¹ (s e koncepció meggyőződéses híveként már markánsan szemben áll Schmittel). Olyannyira, hogy a helleri elméletben a szociális demokrácia alternatívája a „fasiszmus zászlaja alatt fellépő” diktatúra.⁴² Heller szerint amennyiben a polgárság „konvencionális hazugságként” kezdi szemlélni a jogállamot, a demokráciát és a parlamentarizmust, annak nagyon súlyos következményei lesznek. „A polgárság – feudális törvénygyűlölete révén – nemcsak legsajátabb szellemi létével kerül [ugyanis] ellentmondásba, de megtagadja társadalmi életének létfeltételeit is. A véleménynyilvánítás, a vallás, a tudomány, a művészet és a sajtó törvényes szabadságának biztosítása, a diktatúrától függő bírák önkényes ítéleteivel szembeni jogállami biztosítékok, a közigazgatás törvényességének elve nélkül a polgárság sem szellemileg, sem gazdaságilag nem létezhet” – figyelmeztet. A polgárság egész egyszerűen nem engedheti meg, hogy egy „diktátor írja elő érzéseit, akaratát és gondolkodását, s megtiltsa, hogy Dosztojevszkijt és Tolsztojt olvasson”, amint az a fasiszta Itáliában például megtörtént.⁴³

Miként menthető hát meg a polgárság által teremtett kultúra és civilizáció? – teszi fel a kérdést Heller. Válasza szerint a diktatúrával szemben csak akkor védhető meg a demokratikus jogállam, ha „kiterjeszti társadalmi bázisát és a munkásságot közvetlenül is érdekeltté teszi a jogállam védelmében”. Ennek érdekében pedig a liberális jogállamot szociális jogállammá kell továbbfejleszteni.⁴⁴ Miután a liberális jogállam szinte üres frázissá vált, a polgárságnak be kell látnia, hogy „a gazdaság jogállami követelményeknek megfelelő törvényi szabályozása az élet eszközeinek az életcélok alá rendelését, és ezzel kultúránk megújulásának előfeltételét jelenti. Be kell látniuk, hogy a nyugati kultúra jövőjét nem a törvénynek és a jogi szabályozásnak a gazdaság területére történő kiterjesztése veszélyezteti, hanem éppen az anarchia és annak politikai megjelenési formája, a diktatúra, illetve a kapitalista termelésnek az az anarchista tombolása, ami sem a fizikai, sem a szellemi dolgozók körében nem ébreszt kultúraalkotó tevékenység iránti szükségletet, és erre nem is biztosít lehetőséget.”⁴⁵

Heller később még egyértelműbben tudatosította álláspontját: eszerint „a minden politikai autoritás számára szükséges tényleges hatalmat (...) a mai állam csak azáltal szerezheti meg, ha többé már nem a magántőkés hatalmak talpnyalója (Kostgänger), ha befelé és kifelé [egyaránt] hatékony gazdasági hatalomra tesz szert.” Szerinte „azokat a nagy szellemi, erkölcsi és gazdasági feladatokat, amelyeket egy szocialista tervgazdaság az államhatalom elé állít, a liberális éjjeliőr állam sohasem képes teljesíteni. Az mindig csak a polgári-tőkés társadalom szellemi és gazdasági anarchiáját utólagosan szentesítette és garantálta. (...) Mi a külkereskedelmi monopóliumot, a nagyvállalatok szocializálását a mezőgazdaságban, bányászatban, iparban és a bankszférában tartjuk olyan szocialista követeléseknek, amelyek alól egy jövőendő kormány már nemzetgazdasági okok miatt sem vonhatja ki magát.”⁴⁶

⁴¹ Szilágyi: *i. m.* (2020), 158-159.

⁴² A bolsevik diktatúrával a Jogállam vagy diktatúra című írásában Heller nem foglalkozott, hiszen szerint az „egészében véve csupán Nagy Péter kormányformájának felújítása”, s „sohasem ismerte a jogállam vagy diktatúra alternatíváját.” Heller: *i. m.* (1995), 62.

⁴³ Heller: *i. m.* (1995), 73.

⁴⁴ Szilágyi: *i. m.* (2020), 159.

⁴⁵ Heller: *i. m.* (1995), 73.

⁴⁶ Idézi: Szilágyi: *i. m.* (2020), 163.

Heller úgy látta, hogy „a munkásság szomjúhozza a műveltséget, s nemzetté akar lenni”. A nemzetet pedig meglátása szerint a saját életösztöne fogja majd arra kényszeríteni, hogy előmozdítsa a „munkásrétegek kulturális kifejlődését”. Fontos szerinte azonban kiemelni, hogy a munkásság sem lehet államellenes, hiszen „a cselekvésre képtelen társadalom nem lehet szocialista ideál. Nem az állam megszüntetésére, hanem annak megnevesítésére kell a szociáldemokráciának törekednie. Minél jobban közeledik a szocialista munkásság az állameszméhez, annál közelebb jut a szocializmushoz” – vallotta.⁴⁷

Felhasznált irodalom

Bentin, Lutz A.: Zur wirtschaftlichen Theorie des totalen Staates. In *Zeitschrift für Politik*, Vol. 19., No. 2. (1972), 118-129.

Cs. Kiss Lajos: Az értékek logikája: zsarnokság vagy szabadság? In *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2016/36. szám.

Drinóczi Tímea: *A gazdasági alkotmány. A gazdasági alkotmány elmélete és összetevői a Magyar Köztársaságban, különös tekintettel a gazdasági alapjogokra. Doktori értekezés*. PTE Állam- és Jogtudományi Kar Doktori Iskola, Pécs, 2005.

Farkas Ádám: A jogállamon túl, a jogállam megmentéséért. Gondolatok a különleges jogrend természetéről, jelentőségéről és helyéről a modern jogállamban. In *Iustum Aequum Salutare*, 13. évf., 4. szám (2017), 17-29.

Farkas Ádám: Gondolatok a különleges jogrend természetéről és helyéről a modern államiságban. In Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között – Tanulmányok a különleges jogrend elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól*. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 2020, 317-346.

Geréby György: Carl Schmitt teológiája. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2004, 260-290.

Heller, Hermann: A törvény fogalma a birodalmi alkotmányban. Ford.: Gyarmati Franciska Kata. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből*. Szent István Társulat, Budapest, 2003, 224-259.

Heller, Hermann: Jogállam vagy diktatúra? Ford.: Szilágyi Péter. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Tempus, Budapest, 1995, 62-74.

Karácsony András: *A jogtudomány teológusa. Carl Schmitt politikai teológiája*. Attraktor, Gödöllő – Máriabesnyő, 2016.

Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1868.

Kelemen Roland: A különleges jogrend, mint jogrendi fogalom jellemzői. In Farkas Ádám – Kelemen Roland (szerk.): *Szkülla és Kharübdisz között – Tanulmányok a különleges jogrend*

⁴⁷ S. G. Hermann Heller: 1. Sozialismus und Nation. Berlin, 1925. 2. Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Breslau, Hirt, 1926. In *Társadalomtudomány*, 6. évf., 4. szám (1926), 325.

elméleti és pragmatikus kérdéseiről, valamint nemzetközi megoldásairól. Magyar Katonai Jogi és Hadijogi Társaság, Budapest, 2020, 185-203.

Kelemen Roland: A legitimációs kivételes hatalom fogalmi rendszere. In Pongrácz Alex (szerk.): *Ünnepi tanulmányok a 65 éves Cs. Kiss Lajos tiszteletére.* Ut vocatio scientia. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2021, 177-186.

Mössle, Wilhelm: A liberális államtól a szociális jogállamig. Ford.: Ádám Antal. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből.* Tempus, Budapest, 1995, 167-174.

Nagy Károly: *Gazdasági közigazgatás a német nemzeti szocializmus rendszerében.* Magyar Közigazgatástudományi Intézet, Budapest, 1941.

Pethő Sándor: *Norma és kivétel. Carl Schmitt útja a totális állam felé.* Doxa könyvek. MTA Filozófiai Intézete, Budapest, 1993.

Rf.: Katholicizmus és politikai forma. In *Pannonhalmi Szemle*, 1. évf., 3. szám (1926), 260-262.

S. G. Hermann Heller: 1. Sozialismus und Nation. Berlin, 1925. 2. Die politischen Ideenkreise der Gegenwart. Breslau, Hirt, 1926. In *Társadalomtudomány*, 6. évf., 4. szám (1926), 325- 327.

Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* Ford.: Cs. Kiss Lajos. Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest, 2002.

Schmitt, Carl: *Legalitás és legitimitás.* Ford.: Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2006.

Schmitt, Carl: Starker Staat und gesunde Wirtschaft. In Schmitt, Carl: *Staat, Großraum, Nomos. Arbeiten aus den Jahren 1916 – 1969.* Duncker & Humblot, Berlin, 1995, 71-91.

Szilágyi Péter: A Verfassungslehre, mint különös és különleges államelmélet. In *Államtudományi Műhelytanulmányok*, 2017/10. szám.

Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete.* Dialóg Campus, Budapest, 2020.

Szilágyi Péter: Párhuzamok és ellentétek. Adalékok Hermann Heller és Carl Schmitt viszonyához. In *Valóság*, 51. évf. (2010 ősz), 137-143.

Techet Péter: *Carl Schmitt. Egy szellemi kalandor.* Attraktor, Máriabesnyő, 2013.

Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern válaszkísérletek Európában a két világháború között.* L'Harmattan, Budapest, 2014.

© Pongrácz Alex

MTA Law Working Papers

**Kiadó: Társadalomtudományi Kutatóközpont (MTA Kiválósági
Kutatóhely**

Székhely: 1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4.

Felelős kiadó: Boda Zsolt főigazgató

Felelős szerkesztő: Kecskés Gábor

Szerkesztőség: Hoffmann Tamás, Mezei Kitti, Szilágyi Emese

Honlap: <http://jog.tk.mta.hu/mtalwp>

E-mail: mta.law-wp@tk.mta.hu

ISSN 2064-4515